

Вітер Ірина Ігорівна

*к.е.н., доцент, с.н.с., провідний науковий співробітник
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»*

КАРЛ МАРКС ТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНА ТЕОРІЯ

Сучасний світ – це складний світ культур і цивілізацій. Невипадково сам термін «цивілізація» сьогодні дуже популярний у різних галузях суспільних та гуманітарних наук, в кожній з яких існують власні уявлення про це поняття. Відправним пунктом наукового історичного дослідження сьогодні стають саме цивілізації, а не національні держави (як це було раніше). Тому глобальні історичні дослідження не мають обмежуватися національно-державними рамками, їх предметом повинні також стати культури і цивілізації, їхній діалог. Більше того, цивілізаційний підхід необхідно розглядати як *специфічну методологію пізнання історичного процесу*.

В еволюції категорії «цивілізація» в європейських наукових дослідженнях можна виділити такі етапи: *1 етап* (друга половина XVII ст.) – поняття цивілізації і культури практично ототожнюються, культура сприймається як компонент цивілізації; *2 етап* (XIX ст.) – категорії культури й цивілізації більш різняться, набувають специфічного змісту; отримують розвиток лінійно-стадіальні моделі теорії цивілізацій; відбувається становлення теорії локальних цивілізацій; *3 етап* (XX ст.) – в суспільних науках формується теорія цивілізацій і два її основних напрями: матеріалістичний і культурно-історичний; розвивається цивілізаційна компаративістика; *4 етап* (кінець XX – поч. XXI ст.) – в рамках посткласичної методології аналізу цивілізаційна парадигма займає провідне місце, витіснивши національно-державну.

При *матеріалістичному* підході акцентується увага на вивченні економіки, матеріального виробництва, способу господарювання і породжених ними відносин. Це не означає, що ігнорується роль духовних факторів, але вони підкреслено зв'язуються з типом технології або соціальності (М.Вебер, К.Маркс, французька школа Анналів (М.Блок, Л.Февр, Ф.Бродель) та ін.). Цивілізація розглядається як певний ступінь

Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть

в розвитку суспільства і культури й тим самим протиставляється дикості та варварству. Приватна власність і гроші, розвиток землеробства, торгівлі, міст, класового суспільства, держави, релігії, письменності – ось основні ознаки цивілізації. Таким чином, цивілізація стає однією з характеристик класового суспільства.

Найбільш видатним представником матеріалістичного підходу є, безумовно, Карл Маркс, який заявив про необхідність матеріалістичного пояснення історії на протигагу пануючим в середині XIX ст. ідеалістичним концепціям. Вчений виходив з уявлення про закономірності історичного процесу і його єдності для всього людства: у суспільстві діють об'єктивні закони, отже, в історичному процесі можна виявити загальні, стійкі та необхідні зв'язки; з усього різноманіття історичних явищ К. Маркс виділяє, з його точки зору, визначальне: спосіб виробництва матеріальних благ (на чому і засноване ключове поняття у марксистській філософії історії – *суспільно-економічна формація* – як конкретний тип суспільства, що знаходиться на певному щаблі історичного розвитку). Згідно з ідеями Маркса, історичний процес – це зміна суспільно-економічних формацій, яка відбувається в результаті соціальної революції, причиною якої є заглиблюючийся конфлікт між розвиненими продуктивними силами і застарілими, консервативними виробничими відносинами. Зазначимо, що К. Маркс та Ф. Енгельс пов'язували з поняттям «цивілізація» техніко-технологічні та організаційні завоювання суспільства для позначення вищої після дикості та варварства історичної епохи, пов'язуючи її формування з поглибленням суспільного поділу праці, появою класів та держави.

В процесі дослідження цивілізацій різними вченими та науковими школами до Маркса виокремились два основних підходи до визначення цієї категорії: перший *ототожнював цивілізацію з суспільством*, взятим на певному етапі його розвитку, з набором характерних для даного етапу рис; другий головною рушійною силою історії називав *духовний початок* (розум, дух, ідею), продуктивна дія якого породжує культуру, яку розуміють як сукупність духовних звершень і цінностей. Маркс здійснив синтез цих підходів на основі їх критичного

переосмислення, і поняття «цивілізація» і «культура» в його роботах виступають взаємодоповнюючими характеристиками історичного розвитку [1, с. 62-63].

У перших зрілих викладах матеріалістичного розуміння історії Маркс досить часто оперує поняттям цивілізації. Так, в «Німецькій ідеології» ми читаємо: «Найбільший поділ матеріальної і духовної праці – це відділення міста від села. Протилежність між містом і селом починається разом з переходом від варварства до цивілізації, від племінного ладу до держави, від місцевої обмеженості до нації і проходить через всю історію цивілізації аж до нашого часу...» [2, с. 49-50]. А в «Маніфесті Комуністичної партії» Маркс і Енгельс характеризують капіталізм як епоху, за якої суспільство має «надто велику цивілізацію, має занадто багато життєвих засобів», його продуктивні сили зустрічають перешкоду в буржуазних відносинах власності [3, с. 430]. У «Злиднях філософії» Маркс прямо вказує на Фергюсона як теоретика цивілізації, який звернув увагу на значення поділу праці в її розвитку [4, с. 149]. Розуміння цивілізації як великого етапу історичного розвитку суспільства поглиблюється у Маркса за рахунок аналізу його великих історичних формоутворень – рабовласницького, феодального і буржуазного суспільства.

Зауважимо, що поняття цивілізації й суспільно-економічної формації у вченні Маркса не настільки протилежні, як може здатися на перший погляд. Відомо, наприклад, що Ф. Енгельс в «Походженні сім'ї, приватної власності і держави» приймає поділ історії Л. Морганом на три періоди «дикість – варварство – цивілізація», хоча при цьому істотно переосмислює і доповнює розуміння цих періодів. Переходячи в своїй книзі до розгляду цивілізації, Ф.Енгельс зауважує: «Тут «Капітал» Маркса буде нам настільки ж необхідний, як і книга Морганом» [5, с. 156]. Епоха цивілізації у Енгельса охоплює весь період суспільства з пануванням приватної власності від давнини до сучасного йому капіталізму. По суті, поняття цивілізації у Енгельса за змістом збігається з тим, що Маркс називав «економічною суспільною формацією» [1, с. 63-64].

На користь тісного взаємозв'язку між матеріальним і духовним початками свідчить використовувана Марксом

Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть

категорія *духовного виробництва*. Уже в «Німецькій ідеології» Маркс дає досить ґрунтовну характеристику цієї категорії, роблячи акцент на соціальній обумовленості свідомості, духу. Виробництво ідей, за словами Маркса, «спочатку безпосередньо вплетено в матеріальну діяльність і в матеріальне спілкування людей, в мову реального життя». Але із відділенням розумової праці від фізичної і виникненням *спеціалізованого духовного виробництва* ця обумовленість зберігається. Правда, з виникненням спеціалізованого духовного виробництва механізм його соціальної обумовленості стає більш складним. Схематично цей механізм в «Німецькій ідеології» змальований наступним чином. Духовне виробництво в умовах цивілізації набуває класового характеру. Клас, що володіє засобами матеріального виробництва, володіє і засобами духовного виробництва. Представники економічно пануючого класу володіють також і духовним пануванням, а тому «їх думки суть панівні думки епохи» [2, с. 46].

Отже, за Марксом, історія людей не зводиться до обміну речовин між людиною і природою, який забезпечує матеріальне виробництво, вона включає і духовний вимір – духовне виробництво, розподіл, обмін і споживання (освоєння) духовних цінностей. Історія не лише діяльність людини з перетворення природи, вона також і діяльність із самоперетворення людини у всьому багатстві її громадських зв'язків і відносин. Історія самоперетворення людини має свої поворотні моменти, ключові фігури, образи і символи, які відзначають її перебіг і входять до всесвітньої культурної спадщини [1, с. 67-70].

Марксистське уявлення про історичний розвиток піддається обґрунтованій критиці. В першу чергу, критикується зведення до мінімуму значення суб'єктивних факторів та заперечення варіативності суспільного розвитку (непридатність формаційної теорії пояснити розвиток азійських держав). Але критиці піддається не тільки формаційний, а й цивілізаційний підхід, основними недоліками якого є неясність критеріїв, за якими виділяється цивілізація, а також відсутність виразної інтерпретації рушійних сил історичного процесу і його напрямки.

Очевидно, що кожний з цих підходів – і формаційний, і

Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть

цивілізаційний – має свої переваги й недоліки. Тому нам здається, що протиставлення цивілізаційного й формаційного підходів не є конструктивним. І дійсно, *формаційна концепція історії*, запропонована К. Марксом, розвивалася *паралельно з цивілізаційним підходом й навіть у його рамках*. Адже і формація, і цивілізація являють собою особливі аспекти розвитку суспільства: формація – соціоекономічний, цивілізація – соціокультурний. Але обидві категорії пов'язані з поняттям соціуму і включаються в опис законів його розвитку. І формація, і цивілізація можуть перекривати одна одну в часі, можуть бути віддаленими за рівнем на значній відстані. В рамках однієї формації можуть існувати кілька цивілізацій з різними характерними рисами, і навпаки – цивілізація може зберігати стійкість і прикметні ознаки, характерні саме для неї. У кожний певний момент часу на нашій планеті можуть співіснувати безліч цивілізацій у рамках земної цивілізації. Таким чином цивілізацію і формацію можна трактувати як *різні зрізи в розвитку суспільства* – теорія формацій цікавиться структурою суспільства на кожному етапі розвитку й закономірностями його існування, а теорія цивілізації займається аналізом тих механізмів, що забезпечують існування самої цивілізації, не дозволяючи суспільству знову повернутися до первісного стану. З цієї точки зору цивілізаційний та формаційний підходи частково заперечують, а частково доповнюють одне одного. Адже розробка формаційного аналізу історичного розвитку не скасовує можливості і необхідності більш крупних членувань історичного процесу, в тому числі й тих, які передбачаються поняттям цивілізація [1, с. 64].

Будь-яке історичне дослідження (як і дослідження в інших наукових сферах) спирається на певні світоглядні та методологічні передумови. Ці підстави можуть бути різними, тому існують й настільки різні погляди на історію. Жодна з існуючих концепцій, наскільки б правдоподібною і всеохопною вона не здавалася, не може запропонувати остаточну об'єктивну картину історичного процесу. Кожна теорія має межі свого застосування – і формаційна, й цивілізаційна концепції не є винятком. Вони будуються на різних філософсько-методологічних підставах і пропонують різні версії суспільного

Економічна спадщина К. Маркса: погляд через призму століть

розвитку. У понятті «цивілізація» фіксується соціокультурна особливість, унікальність і неповторність того чи іншого етапу розвитку суспільства. Для формаційного підходу характерна жорстка прив'язка будь-яких історичних явищ до способу виробництва, системи економічних відносин. У понятті «суспільно-економічна формація» виражається соціоекономічна універсальність, загальність. Але при цьому поняття цивілізації і суспільно-економічної формації не конфліктують між собою: вони, скоріше, доповнюють один одного, фіксуючи різні боки історичного процесу. Саме тому формаційну теорію К.Маркса ми вважаємо вагомим внеском у розвиток цивілізаційної теорії.

1. Рагозин Н.П. Марксова категоризация понятий «культура» и «цивилизация» // Наука. Искусство. Культура. – 2016. – Выпуск 3 (11). С. 62-75.

2. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 3. М., 1955.

3. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 4. М., 1955.

4. Маркс К. Нищета философии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 4. М., 1955.

5. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 21. М., 1961.

Дідківська Леся Володимирівна

*к.е.н., науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»*

ВПЛИВ МАРКСИЗМУ НА ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ КООПЕРАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ

У контексті завдання відродження теорії і практики кооперативного руху в Україні особливого значення набуває аналіз вітчизняного досвіду становлення й розвитку сільськогосподарської кооперації, який припадає на період кінця